НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ У КИЄВІ

Н. ЯЧМЕНЬОВ, Ф. МОЛЧАНОВСЬКИЙ

Квітуча столиця Радянської України Київ є одне з найстаріших міст СРСР. На території Києва збереглися рідкісні матеріальні рештки від багатьох давно минулих епох розвитку людського суспільства на Подніпров'ї.

Дуже цінні археологічні матеріали з найдавнішої епохи людської історії, з доби палеоліту, були виявлені в Києві ще на початку XX ст. у глибоких шарах грунту в садибах Кирилівської вулиці. Знайдені тут кремінні вироби й кістяки тварин, зокрема мамута, виразно ілюструють стан продукційних сил і суспільні відносини за кілька десятків тисяч років до наших часів.

Заселено було сучасні київські висоти і за доби патріархального родового ладу, цебто за 4—6 тис. років до нашого часу, про що свідчать часті археологічні знахідки неолітичних кам'яних та кремінних знарядь, давньої ліпної кераміки, давніх кострищ, землянок тощо. Особливо цікаві археологічні знахідки з тих часів збереглися від періоду «трипільської культури».

Минали тисячоліття, родовий лад розпадається і за умов дальшого зростання продукційних сил та суспільного розподілу праці виникають перші форми приватної власності й класового суспільства, техніка каменю поступово замінюється технікою металу, форми людського співжиття ускладнюються, розгортається обмін і торгівля, стабілізується хліборобство, осідлість, індивідуальна сім'я. На північних берегах Чорного моря наприкінці цієї доби, десь в VII — II століттях до нашої ери, виникають античні колоніальні селища й міста греків, а пізніше й римлян, що були в тривалих торговельно-економічних і політичних зносинах з скіфами (VIII — II ст. до нашої ери) та всім населенням Подніпров'я. Численні скарби давніх грецьких та греко-римських монет, знайдені на території Києва та його околиць, являються пам'ятниками цих зносин, що тривали аж до III — IV ст. нашої ери та яким дуже сприяло зручне положення Києва на великому дніпровсько-водному шляху.

В IV—V ст. Київ підлягав нападам варварських племін — готів та гунів, а з VI ст. зростають тісні політичні й економічні зносини та зв'язки Києва з Візантією. Крім того, через хозар Київ мав значні торговельні зв'язки з арабами й іншими східними народами. Від цієї доби в Києві збереглися й були знайдені скарби арабських монет VIII, IX і X століть.

Особливо ж багато речових пам'яток збереглося в Києві з часу виникнення феодальних відносин та посилених політичних і торговельних зносин давньої Руської держави із Візантією в X — XI ст. За цього періоду поселення Києва зосереджується на площі «старого города» та Подола. «Старий город» або «гора» чи акрополь розташований був в основному на гористій площі між північним схилом крещатицької долини (сучасна лінія вул. Воровського), Малопідвальної й Велико-Підвальної вулиць, вул. Горовіца, Сінною площею, північними схилами й урвищами вздовж вул. Жертв революції (кол. Трьохсвятительська вул.) і садибою кол. Михайлівського монастиря.

В окреслених межах феодального акрополя проживала за ранньофеодальних часів суспільна верхівка: князі-феодали, купці, єпіскопи, військова дружина, знать, що нещадно експлуатували тогочасне трудове населення — ремісників та селян. У київському князівському «дитинці» — акрополі, під захистом міцних валів і ровів, будувалися силами візантійських і місцевих майстрів розкішні князівські палаци й храми, містилися різноманітні придворні майстерні (ювелірні, керамічні, будівельні й інші), склади товарів тощо. І як повна протилежність цьому, на болотяних низинах ремісницьких пригородів стояли злиденні землянки й курені ремісників та покріпачених «смердів».

Давній Київ віками вів війни з зовнішніми ворогами, зокрема — печенігами, половцями, татарами, поляками тощо, на нього безперестанку нападали різні місцеві князі, що заїхали на київський престол та багатства міста. Так, 1068 р. грабує Київ Болеслав II (Сміливий) разом з кн. Ізяславом Ярославовичем, 1169 р. син Андрія Боголюбського Мстислав захопив Київ і (як зазначає літопис) «грабіша за два дні весь град: Подольє і гору, й монастирі, і Софію, і десятиньную богородицю, і не бить поміLованья нікому-же... І взяша іменья множьство»

В 1203 році, добиваючись великокнязівського престолу, Київ грабує князь Рюрік Ростиславич і т. ін. Але найбільше руйнується Київ та його монументальні спорудження-пам'ятки під час нападу на Київ татарського хана Батия 1240 р.

Старий київський «акрополь» Батиєм був майже зовсім знищений, при чому татари вдерлися в місто з півдня від «лядських» воріт, захо-

dlib.kiev.ua

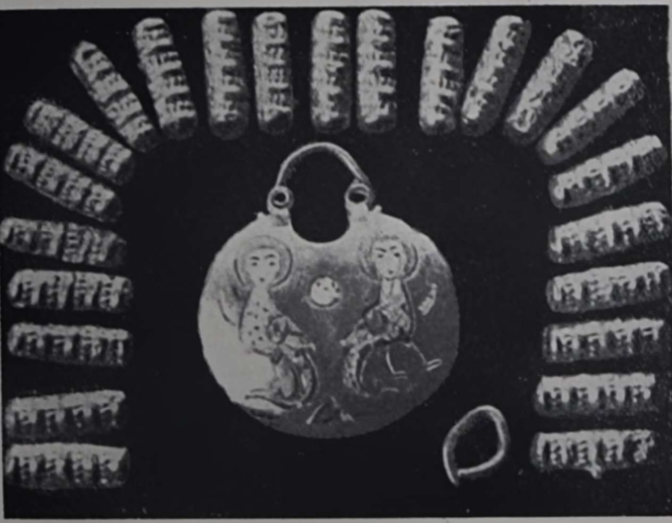

Золота діадема і золотий з емалевим відображенням колт (у центрі), знайдені на території будівництва художньої школи.

пили спочатку площу «Ярославова» міста, а потім і «Владимирова»: останнім опорним пунктом для киівлян була мурована десятинна церква, що під величезною вагою і тиском обложеного населення завалилася, поховавши під своїми руїнами останніх оборонців.

Після татарського розгрому Київ на довгий час занепадає. За «литовської доби» в XIV ст. укріплений замок будується уже на горі Киселівці, а територія старого київського акрополя втрачає вже своє попереднє домінуюче значення. До того ж, в 1482 році Київ терпить знову велике спустошення від нападу Менгли-Гірея, після якого територія «старого городища» починає знову заселюватися лише з XVI-го століття. В XVII ст. (1654 — 1665 р.р.) руський воєвода Федор Куракін переносить укріплений центр Києва знову з гори Киселівка на місце давнього акрополя; ці вали та рови будуються та значно поширюються і в XVIII ст.

Така бурхлива історія феодального Києва дуже негативно позначилася на зберіганні його матеріально-історичних пам'ятників. Проте, на території давнього київського акрополя щасливо схоронився і тепер, за радянської влади, пильно охороняється і вивчається такий світовий пам'ятник архітектури й мистецтва, як Софійський собор XI ст. Але від інших будівель і споруджень, як і від всього життя X-XII ст., на цей день залишилися лише ті рештки фундаментів і інші археологічні матеріали, що заховалися глибоко в грунті, присипані природним і штучним порядком землею. Ці давні рештки являють собою величезної ваги археологічне першоджерело для вивчення ранньофеодального періоду російської історії, його матеріального базиса, суспільних відносин та ідеологічних надбудов. Проте, багатющі археологічні багатства Києва були мало і кепсько досліджувані в минулому і часто в процесі забудови міста руйнувалися та нищилися.

Ті археологічні розкопки київських пам'яток, які з класово-упередженою метою досить широко вели в XIX і на початку XX століття різні клерикальні і дворянсько-буржуазні «археологи», були дуже недосконалими, однобічними і не систематичними, а тлумачення відкритих пам'яток давалося з ідеалістичних, класово-ворожих для трудящих мас позицій. Більшість же розкопаних за дореволюційних часів цікавих археологічних пам'яток Києва зовсім загублена для історичної науки.

Лише за радянської влади, що всебічно забезпечила розвиток науки в СРСР, справу охорони та вивчення історичних пам'яток матеріальної культури людства піднесено на небувалу височінь і надано їй важливого державного значення.

Зокрема у практиці соціалістичного будівництва всі великі новобудови забезпечуються попереднім спеціальним археологічним вивченням всієї площі будівництва. В наслідок цього радянська історична наука одержала величезну кількість видатних археологічних матеріалів з таких будівництв, як Дніпрельстан, Волга-Дон канал, Біломорський канал, Ні-

Розкопки на території будівництва художньої школи. Срібні гривни і глечик, в якому вони були знайдені.

dlib.kiev.ua

копольбуд, Метробуд та сотень інших новобудов.

У Києві, в зв'язку з соціалістичною реконструкцією міста, теж розгорнулися археологічні дослідницькі роботи, зокрема, на території будівництва Урядового центру, на будівництві художньої школи тощо.

Влітку цього року інститут історії матеріальної культури АН УСРР розпочав планові археологічні досліди на території будівництва художньої школи, що включає в свої межі значну частину найдавнішого ранньофеодального Києва, зокрема давню садибу десятинної церкви, заснованої — за літописом — в 989 році, князівський двір Ольги та Володимира, давні оборонні вали й рови тощо. В наслідок проведених розкопок виявлено, не диалячись на значну порушеність грунту, велику кількість археологічного матеріалу, який свідчить, що територія Києва заселялася з найдавніших часів. Так, були знайдені вироби з каменю й кремню, зразки давнього ліпного посуду, глиняну фігурку й деякі інші речі, що їх можна відносити до часів пізнього неоліту та «трипільської культури», знайдено також бронзову «скіфську» насаду до стріли, окремі речі з поселення передфеодального часу і найбільше речових пам'яток з ранньофеодальної епохи Києва (X—XIII ст.), литовського періоду (XIII — XVI ст.) та XVII століття.

Високоцінну — з наукового погляду — та рідкісну знахідку являє собою розкопане на території будівництва «варязьке» поховання IX — X стол., що подає важливі матеріали для вивчення конкретних умов і форм появи класового суспільства на Подніпров'ї, висвітлює роль і місце скандінавських елементів у суспільних утвореннях того часу, ілюструє ідеологію, техніку й мистецтво. Наявність варязького могильника на старокиївській горі свідчить про те, що недалеко від нього існувало і поселення IX — X ст. (можливо над північними схилами до хрещатицької долини).

Поховання це виявлено в глибокій прямокутній ямі з дерев'яним зрубом і глиняною пофарбованою долівкою. У ямі збереглися рештки двох скелетів: чоловічого та жіночого, що може вказувати на ритуал примусового поховання жінки-рабині з померлим владарем-чоловіком. Недалеко від скелетів виявлено ритуальні рештки коня (череп і хребці). Біля скелетів знайдено масивну срібну із позолотою фібулу (застібку) скандінавського зразка, три срібні сережки складної художньої роботи, намисто з сердолікових намистин та семи арабських монет (диргемів), дві арабські монети-диргеми, срібне

Кістяки київського населення, що загинуло від нападу Батия в 1240 р.

Рештки керамічної печі XVII століття.

dlib.kiev.ua

з чеканною орнаментацією кільце, рештки щита та інші речі.

Серед решток виявлених монументальних споруджень увагу привертають залишки кам'яних і цегляних фундаментів та стін від великої будівлі кінця X чи початку XI ст. Ця будівля являється найдавнішою архітектурною пам'яткою Києва і має цікаві технічні особливості кладки каменю й цегли та вапняного розчину. Будівлю було прикрашено фресковими кольоровими розписами і мозаікою, де в чім відмінними від фресок Софії. За рядом ознак, будівля мала не культове, а якесь інше — цивільне призначення й розташована була в 20 метрах на північний схід від стін давньої десятинної церкви.

Далі на північний захід від десятинної церкви над урвищами в бік Кожом'яків і Вознесенського узвозу розкопано було кілька злиденних землянок ранньофеодального часу, в яких проживала підлегла князям-феодалам біднота та ремісники, знайдені були давні «хлібні» ями для переховування зерна тощо.

Поблизу землянок виявлено розкопками і рештки кількох середньовічних майстерень: ювелірно-ливарної, по виготовленню кістяних виробів та скляних. У східній частині садиби, біля вул. Короленка, викопано було багато людських скелетів. За знайденими при них металевими речами (хрестики, пряжки, гудзики) датувати ці скелети слід XIII ст. Можливо це рештки побитих під час нападу Батия в 1240 році київлян.

У південній частині садиби художньої школи розкопано цікаві рештки якоїсь підземної будівлі, що нагадує льох; на східчастих схилах цього льоху знайдено шість потрощених людських кістяків, які теж можна віднести до часів татарського нападу на Київ в 1240 році. На дні льоху знайдено чимало зразків ранньофеодальної кераміки, металевих виробів, уламків скляних браслетів тощо. Тут же знайдено невеликий скарб: глиняний глечик, а в ньому дві срібні гривни-злитки, що в XI — XIII ст. правили за гроші й напівфабрикат у ювелірній справі. Одна гривна важить 162 грами, друга — 168 гр.

Далеко більший скарб знайдено було в північній стороні садиби, що складався із багатого комплексу жіночих прикрас, до якого входить великий золотий колт (сережка) з двобічним художнім відображенням з так званої, перегородчастої емалі, золота, комбінована з 26 окремих частин діадема (начільник), кілька дрібних нашивних прикрас та одна срібна гривна. Ці дорогоцінні прикраси могли належати жінці з найбагатших феодальних родин. За часом виготовлення дану знахідку можна віднести до XII ст. Речі виготовлено, очевидно, в Києві за найдавнішими візантійськими зразками. Крім того, знайдено під час розкопок багато окремих речей ранньофеодальної доби: зразки посуду, знаряддя праці, зброю, обгоріле зерно й тканину, різні мідні та срібні прикраси, монети тощо.

З пізніших феодальних часів литовської доби (XIII — XVI ст.) виявлено незначні сліди жител, чимало фрагментів глиняного посуду й деякі інші речі. Очевидно, після татарського нападу в 1240 році ця територія довгий час стояла пусткою і почала заселюватися та забудовуватися десь у XVI столітті.

Значно більше матеріалів збереглося від XVII — XVIII ст. Особливий науковий інтерес мають розкопані на колишній десятинній садибі дві великі керамічні печі, в яких випалювалась цегла. Цікаво, що в одній з печей знайдено поруч з великими та грубими цеглинами, типовими для XVII ст., і тонку платочну цеглу звичайної для XI — XIII ст. форми. Можливо, що в цих печах виготовлялася спеціальна цегла, подібна формою й розмірами до ранньофеодальної, що було потрібно для реставрації багатьох зруйнованих вже в 17 ст. стародавніх церковних будов. Таке припущення цілком ймовірне, коли взяти на увагу ту велику будівельно-ремонтну діяльність, яку проводили XVII ст. Петро Могила, Четвертинський, Борецький й інші церковні «діячі».

Під час розкопок досліджено було також і рештки кріпосних валів XVII — XVIII ст. та цікаву, рублену з дерев'яних обаполів і кругляків, споруду-фортецю, що правила певно за критий ступенчастий вихід на вал.

Розкопки тривають далі й поширюються; в них беруть участь крім київських археологів і археологи московського державного музею. Дальша робота зосереджується на площі, де стояла давня десятинна церква та інші кам'яні будови X — XI століть. Здобутий археологічний матеріал значно допоможе розв'язати ряд актуальних історичних проблем, як от, приміром, — конкретна історія Києва, генеза класового суспільства на Подніпров'ї, виникнення міст, історія ремества, архітектури, мистецтва тощо.

Дальше розгорнення роботи по здобуванню й вивченню нових історичних фактичних матеріалів цілком забезпечує та велика увага, допомога й керівництво, що їх постійно приділяє комуністична партія й радянський уряд розвиткові історичних наук в СРСР.

dlib.kiev.ua